

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 405

Instytucje w teorii i praktyce

Redaktor naukowy
Bożena Borkowska

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2015

Redakcja wydawnicza: Elżbieta Kożuchowska
Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz
Łamanie: Adam Dębski
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2015

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-542-1

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław
tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp	7
Anna Ząbkowicz: Instytucjonalny kontekst funkcjonowania rynku i organizacyjne formy koordynacji jako elementy nowego paradygmatu w ekonomii.....	9
Stanisław Rudolf: Budowa równowagi instytucjonalnej na poziomie ponadnarodowym na przykładzie instytucji partycypacji pracowniczej	23
Tomasz Legiędź: Formowanie się porządku społecznego w krajach transformacji z perspektywy teorii rozwoju gospodarczego D.C. Northa, J.J. Wallisa oraz B.R. Weingasta.....	38
Ewa Gruszewska: Rola instytucji nieformalnych w kształtowaniu ładu instytucjonalnego.....	55
Agnieszka Szulc: Wpływ instytucji formalnych i nieformalnych na zakres szarej strefy w Polsce.....	70
Jerzy Ząbkowicz: Egzekwowanie prawa konkurencji w UE. Kompetencje równoległe instytucji UE i państw członkowskich a zasada pomocniczości	83
Mikołaj Klimczak: Splot ekonomii, prawa i polityki w rozwoju polskich instytucji ochrony konkurencji.....	96
Janina Godłów-Legiędź: Zmiany instytucji formalnych w polskim szkolnictwie wyższym i ich konsekwencje	108
Zbigniew Jurczyk: Procesy koncentracji i monopolizacji na rynku prasy regionalnej w Polsce	127
Jakub Sukiennik: Państwowa regulacja rynku wyrobów tytoniowych: ścieżka rozwoju regulacji.....	141
Julitta Koćwin: Ochrona i edukacja konsumenta. Instytucjonalne zapobieganie działaniom nieetycznym i nieprawidłowościom w branży usług finansowych.....	157
Marcin Kępa: Nowe mechanizmy dystrybucji środków finansowych z Europejskiego Funduszu Społecznego w świetle teorii kosztów transakcyjnych.....	173
Gabriela Przesławska: Podejście instytucjonalne w okresie obecnego kryzysu gospodarczego na przykładzie koncepcji <i>path dependence</i>	184
Krzysztof G. Kron: Kontrowersje związane z prowadzeniem działalności gospodarczej przez Organizacje Pożytku Publicznego (OPP)	193
Wojciech Skiba: Wpływ instytucji pomocy publicznej na instrumenty polityki społecznej w obszarze aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych.....	213

Adam P. Balcerzak, Michał Bernard Pietrzak: Efektywność instytucji a jakość życia w warunkach globalnej gospodarki wiedzy	238
--	-----

Summaries

Anna Ząbkowicz: Institutional context of market functioning and organizational coordination forms as elements of a new paradigm in the economics	9
Stanisław Rudolf: Construction of institutional balance at the supranational level on the example of the institution of employee participation	23
Tomasz Legiędź: Social order in transition countries: the application of a new approach by D.C. North, J.J Wallis and B.R. Weingast.....	38
Ewa Gruszewska: The role of informal institutions in the formation of institutional order.....	55
Agnieszka Szulc: Influence of formal and informal institutions into the scope of shadow economy	70
Jerzy Ząbkowicz: EU competition law enforcement. Parallel competence of EU institutions and the member states vs. the principle of subsidiarity	83
Mikołaj Klimczak: Nexus of economics, law and politics in the development of Polish institutions of competition protection.....	96
Janina Godłów-Legiędź: Changes of formal institutions in Polish higher education and their consequences	108
Zbigniew Jurczyk: The processes of concentration and monopolization on the regional press market in Poland.....	127
Jakub Sukiennik: State regulation of the tobacco market. The path of regulation development.....	141
Julitta Koćwin: Consumer protection and education – institutional prevention of unethical activities and irregularities in the financial services industry	157
Marcin Kępa: New mechanisms of distribution of financial means from the European Social Fund in the light of the theory of transaction costs	173
Gabriela Przesławska: Institutional approach in the contemporary economic crisis time on the example of <i>path dependence</i> concept	184
Krzysztof G. Kron: Controversial issues with business operations of public benefit organizations (PBOs) in Poland.....	193
Wojciech Skiba: The impact of public welfare institutions on social policy instruments in the area of vocational activation of the disabled	213
Adam P. Balcerzak, Michał Bernard Pietrzak: Institutional effectiveness vs. quality of life in the reality of global knowledge-based economy	238

Ewa Gruszewska

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: gruszad@gmail.com

ROLA INSTYTUCJI NIEFORMALNYCH W KSZTAŁTOWANIU ŁADU INSTYTUCJONALNEGO

THE ROLE OF INFORMAL INSTITUTIONS IN THE FORMATION OF INSTITUTIONAL ORDER

DOI: 10.15611/pn.2015.405.04

Streszczenie: Zmiana instytucjonalna jest nieodłącznym procesem wpisującym się w rozwój społeczeństwa i gospodarki. Najistotniejszym procesem w ramach transformacji instytucji wydaje się dopasowywanie (się) instytucji formalnych i nieformalnych. Jest to niezbędne, aby system instytucjonalny działał sprawnie, aby generował odpowiednie bodźce na rzecz aktywności gospodarczej (niski koszt transakcyjny, przewidywalność, zaufanie). Efektem takich dostosowań jest ład instytucjonalny, który jest warunkiem trwałości rozwoju gospodarczego. Cechą instytucji jest długookresowe trwanie, choć jednocześnie odbywa się ich nieprzerwana ewolucja. Powstaje pytanie, w jaki sposób kształtuje się ład instytucjonalny, jaką rolę odgrywają w nim instytucje nieformalne. Za cel artykułu przyjęto określenie roli instytucji nieformalnych w kreowaniu ładu instytucjonalnego. Można wysunąć przypuszczenie, że instytucje nieformalne wraz z upływem czasu stają się trwałą podstawą ładu instytucjonalnego. W artykule wskazano również przejawy niesprawności systemu instytucji w Polsce, w tym instytucji nieformalnych.

Słowa kluczowe: instytucje, instytucje nieformalne, ład instytucjonalny.

Summary: Institutional change is an integral process in the development of the society and economy. The seemingly most significant process in the transformation of institutions is the adjustment (also, mutual adjustment) of formal and informal institutions. This is critical to the proper functioning of the institutional system, so that it generates sufficient stimuli for economic activity (low transaction costs, predictability, trust). The result of such adjustments is institutional order which is a prerequisite of sustainable economic growth. One of the features of imitations is their longevity, even though they are constantly evolving. The question arises about how institutional order is formed and what the role of informal institution in this process is. The aim of the article is to determine the role of informal institutions in the formation of institutional order. It is possible that, given time, informal institutions become a solid foundation of institutional order. The article also indicates signs of irregularities in the institutional system in Poland, including in informal institutions.

Keywords: institutions, informal institutions, institutional order.

1. Wstęp

Instytucje to podstawa wszelkich działań ludzkich. Są wpisane w istnienie człowieka i społeczeństwa. W obrębie każdej wspólnoty tworzą się i tworzone są systemy instytucjonalne. Każda zbiorowość czy grupa ludzi stopniowo tworzy, w sposób świadomy czy też nie, zbiór zasad, które wpływają na postępowanie ludzi, a także na relacje między członkami społeczeństwa. Składają się na nie rozwiązania formalne oraz nieformalne. Niezależnie od formy, w jakiej występują, instytucje kształtują percepcję świata, stosunek do innych ludzi. Stanowią łącznik przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. System instytucjonalny, który jest zbiorem instytucji w danym społeczeństwie, ewoluuje wraz ze zmianami samego społeczeństwa i warunków, w których funkcjonuje. Otoczenie instytucjonalne stopniowo modyfikuje się, choć nie zawsze można dostrzec te zmiany w krótkim czasie. Szczególnie jeśli przedmiotem analizy są instytucje nieformalne. Układ instytucji, który powstaje w efekcie transformacji pojedynczych instytucji i relacji między nimi, zmienia się w kierunku najbardziej odpowiadającym warunkom społecznym i gospodarczym. Stopniowo kształtuje się ład instytucjonalny, który umożliwia ludziom realizację ich celów przy jednoczesnym przestrzeganiu wartości etycznych.

Przedmiotem podjętych rozważań jest ewolucja instytucji nieformalnych. Autor postawił sobie za cel zbadanie roli, jaką pełnią instytucje nieformalne w kształtowaniu ładu instytucjonalnego. Wydaje się, że instytucje nieformalne wraz z upływem czasu stają się trwałą podstawą ładu instytucjonalnego. Instytucje nieformalne są najbardziej stabilnym elementem układu instytucji. Ich zmiana przebiega w długim czasie, co skutkuje brakiem możliwości doraźnego manipulowania nimi. Czy zatem możliwe jest osiągnięcie ładu instytucjonalnego przy niesprawnych instytucjach formalnych, których działanie jest uzupełniane o działanie reguł nieformalnych? Czy ład instytucjonalny może być osiągnięty tylko w warunkach sprawnie działających instytucji formalnych i nieformalnych?

2. Istota instytucji nieformalnych

W każdej gospodarce istnieje zbiór wzajemnie powiązanych instytucji, które kształtują zachowania ekonomiczne i pozaekonomiczne jednostek i grup. Instytucje związane są z konkretnymi uwarunkowaniami działań ludzi oraz ich światopoglądami wywodzącymi się z kultury, otoczenia materialnego, przeszłości [Gardocka 2005]. Zróżnicowanie wewnętrzne układów instytucjonalnych wydaje się istotną determinantą wpływającą na zmienność dynamiki gospodarek [Rudolf 2010].

Instytucje pełnią ważną rolę w życiu społecznym. Umożliwiają osiągnięcie ładu społecznego, porządkują interakcje międzyludzkie, kształtują zaufanie do innych ludzi i organizacji. Zaspokajają potrzeby bezpieczeństwa, integracji społecznej. Umożliwiają osiągnięcie ciągłości międzypokoleniowej, wyznaczają bowiem utarte

wzorze, sprawdzone, przynoszące największe korzyści z ich zastosowania. Istotą rozwoju gospodarczego jest jednak ciągła zmiana, w tym zrywanie z dotychczasowymi rozwiązaniami i poszukiwanie nowych sposobów walki z problemami czy osiągnięcia korzyści.

Analizując aspekt gospodarczy działania instytucji, należy wskazać, iż rolą instytucji jest stworzenie otoczenia sprzyjającego działaniom gospodarczym dzięki ochronie praw własności, wolności gospodarczej i osobistej, wspieraniu przedsiębiorczości, konkurencji, ale też kooperacji, działaniu na rzecz zmniejszenia „tarć”, czyli kosztów transakcyjnych, a także ryzyka związanego z nieprzestrzeganiem reguł, np. niedotrzymywaniem umów [Bossak 2008].

Ze względu na charakter instytucji występuje duża trudność z ich pełnym określeniem oraz pomiarem, gdyż – jak pisał Douglass C. North: „Nie możemy zobaczyć, poczuć, dotknąć, czy nawet mierzyć instytucji: to są konstrukcje ludzkiego umysłu” [North 2009]. Wieloaspektowość instytucji oraz różnorodność przejawów ich występowania sprawia wiele trudności ze sposobami ich badania, porównywania w różnych grupach i krajach oraz stworzenia uniwersalnych metod pomiaru. W zasadzie nie zbudowano też teorii, która by w sposób niebudzący wątpliwości opisywała wpływ instytucji na różne aspekty działania ludzi [Nelson 2008].

Institucje kształtujące się w społeczeństwie obejmują formalne oraz nieformalne reguły. Zasady formalne przyjmują postać zapisaną w kodeksach prawnych, wraz z adekwatnym systemem ich egzekwowania. Stanowią przymus zewnętrzny kształtujący wieloaspektowe relacje między podmiotami. Sformalizowane elementy układu instytucjonalnego pojawiają się wraz z państwem jako podmiotem władzy nadrzędnej wobec obywateli. Wskazać można również wiele innych organizacji (w tym też przedsiębiorstwa), które tworzą procedury, regulaminy stanowiące reguły formalne. Kategoria instytucji formalnych łączona jest jednak najczęściej z organizacją państwa i jego agendami. Państwo przez tworzenie norm prawnych organizuje życie społeczne i gospodarcze [Gruszewska 2013].

Drugą, dopełniającą składową układu instytucjonalnego są instytucje nieformalne. Mają one charakter niepisany, funkcjonują w społeczeństwie za pośrednictwem ustnego bądź niewerbalnego przekazu. Kluczową różnicą między instytucjami formalnymi i nieformalnymi jest to, że instytucje nieformalne tworzą się spontanicznie, nie są elementem systemu prawnego, nie są tworzone i egzekwowane przez państwo. Instytucje nieformalne powstają i pozostają w sferze prywatnej [Williamson, Kerekes 2011]. Te niepisane normy są silnie zakorzenione w mentalności ludzi, dużo bardziej niż formalne składniki otoczenia instytucjonalnego. Działanie ludzi jest efektem w pierwszej kolejności ich wewnętrznego systemu wartości i norm, a w następnej dopiero instytucji formalnych [Helmke, Levitsky 2004]. Analiza instytucji nieformalnych jest trudniejsza niż instytucji formalnych, ze względu na ich niepisany charakter i pozaprawny system egzekwowania. W przypadku instytucji nieformalnych kontrolerami ich stosowania jest grupa czy społeczeństwo, do których należy dana jednostka. Karą za odstępstwo od powszechnie akceptowanych

reguł staje się marginalizacja, ostracyzm, a nawet przemoc. Również dana jednostka może zastosować sankcje wobec siebie, gdy dane zachowanie oceni negatywnie („wyrzuty sumienia”), z powodu postępowania niezgodnego z wewnętrznym kodeksem etycznym [Tkacz 2008].

Nieformalne składniki systemu instytucjonalnego stanowią niejednorodną grupę. Trudno wyliczyć wszystkie reguły nieformalne, które wpływają na zachowania jednostek i grup. Wśród tych norm wymienić można [de Soysa, Jütting 2006]:

- Rozszerzenia i modyfikacje reguł formalnych poza oficjalne ramy.
- Społecznie usankcjonowane normy zachowania (postawy, zwyczaje, tabu, konwencje, obyczaje i tradycje) wyuczone, przekazane w trakcie wychowania i kształcenia.
- Samoegzekucyjne mechanizmy, które uruchamiają reakcje na zachowania niezgodne z regułami społecznymi (obawa przed plotkami, ostracyzmem, napiętnowaniem, bojkotem, groźbami czy użyciem przemocy).

Do instytucji nieformalnych zaliczane są zasady współżycia zbiorowego, konwenanse, tabu, obyczaje. Ich stan, obraz jest wynikiem kształtowania przez dominującą ideologię czy wyznawaną filozofię (religię, wartości społeczne i polityczne). Są również efektem zdobywanego doświadczenia. Należy jednak zwrócić uwagę, że nie zawsze poszczególne jednostki odnoszą się pozytywnie do powszechnych zasad. Są też i tacy (jednostki i grupy), którzy kreują swój własny świat, w którym obowiązują własne reguły, odmienne od społecznie akceptowanych, służące własnym celom, często zasady te są sprzeczne z prawem. Skłonność jednostek do łamania reguł jest również efektem działania systemu instytucjonalnego. Społeczeństwo może bowiem akceptować pewne wykroczenia („przymykanie oczu”) [Gruszewska 2013]. Jednak ocena tego, na ile dane zachowanie odbiega od przyjętych norm, jest wynikiem rozpatrywania poszczególnych indywidualnych przypadków. Zwykle ludzie podejmują takie działania, które mieszczą się w przestrzeni akceptowanej społecznie [Ostrom 2008].

Instytucje nieformalne są uzupełnieniem działania instytucji formalnych. Zależność instytucji formalnych i nieformalnych ma wiele wymiarów. Instytucje nieformalne działają w obszarach, w których dokładne, drobiazgowo uregulowanie zachowań ludzi nie jest konieczne. Rola nieformalnych składników systemu instytucjonalnego była podkreślana w badaniach dotyczących zaufania, kapitału społecznego, etyki biznesu, a także w pracach nad zjawiskami niepożądanymi w społeczeństwie i gospodarce – takich jak korupcja, lobbing, protekcja, oszustwo, szara strefa [Chavance 2008]. Instytucje formalne są wynikiem przekształcenia, petryfikowania instytucji nieformalnych. Silnie jest też podkreślane zarówno współdziałanie reguł formalnych i nieformalnych, jak i ich przekształcenia w efekcie współpracy organizacji (formalnych i nieformalnych grup społecznych, gospodarstw domowych, sieci, firm i rządów) [Casson, Della Giusta, Kambhampati 2010].

W jednej z podstawowych pozycji bibliograficznych przytaczanych przez badaczy instytucji nieformalnych G. Helmke i S. Levitsky przedstawili kilka bazowych

faktów, które związane są z funkcjonowaniem reguł nieformalnych w społeczeństwie [Helmke, Levitsky 2004]:

1. Istnienie instytucji nieformalnych nie jest uwarunkowane niesprawnym działaniem reguł formalnych.

2. Instytucje nieformalne są sankcjonowane przez społeczeństwo. Należy je odróżnić od indywidualnych zachowań, które przynoszą korzyści danej osobie i w ich przypadku nie występuje kara za odstępstwo od reguł.

3. Instytucje nieformalne są zasadami działania, a nie nieformalnymi organizacjami. Należy odróżniać „reguły gry” od graczy – aktorów działań. Jednak reguły nieformalne mogą być silnie związane w organizacjami nieformalnymi (gangi, mafia, klany).

4. Instytucje nieformalne są silnie osadzone w kulturze. Systemy wartości kształtują wzorce zachowań jednostek i grup. Trudno jednak postawić granicę badawczą między kulturą i instytucjami nieformalnymi, i to utrudnia ich rozróżnienie, jest też przyczyną niejednoznaczności przy pomiarze (brak uniwersalnego miernika instytucji nieformalnych).

Cechą instytucji nieformalnych jest ich długie trwanie. Zostało to podkreślone przez O. Williamsona, który wskazał na cezurę ich zmian: 10^2 - 10^3 lat [Williamson 2000]. W efekcie silnego zakorzenienia w kulturze, splecenia z jestestwem człowieka, instytucje nieformalne charakteryzuje autonomiczna zdolność do długookresowego istnienia. Jak pisał M. Aoki, instytucje nieformalne tworzą samopodtrzymujący się system wspólnych przekonań o właściwych regułach gry (*self-sustaining system of shared beliefs*) w danym miejscu i czasie [Aoki 2001].

3. Koncepcja ładu instytucjonalnego

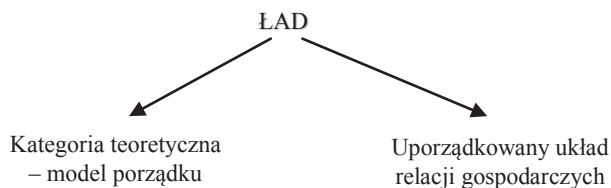
Każdy system instytucjonalny jest źródłem stymulant i destymulant aktywności gospodarczej. Tworzy arenę działania podmiotów, na której panuje większe zaufanie do stron transakcji i występuje mniejsze ryzyko podejmowanych działań oraz większa jest szansa na osiągnięcie sukcesu gospodarczego [Platje 2007]. Z drugiej jednak strony, trudno zakładać, że każdy układ instytucji badany w konkretnych warunkach jest doskonały. Jest wiele przykładów niesprawności działania instytucji. W obliczu zawodności poszczególnych instytucji i interakcji między nimi należy stwierdzić, że układ instytucji może być źródłem bodźców negatywnie wpływających na aktywność podmiotów, generujących np. skłonność do przenoszenia działalności do szarej strefy.

Nie ulega wątpliwości, że instytucje kreują system, który stanowi względnie spójną całość. Instytucje to kompleksowy zbiór norm, zasad, reguł działających na różnych poziomach aktywności ludzi. Mimo braku jednorodności jest całością o charakterze funkcjonalnym. Jest to efekt ciągłego działania reguł i zasad społecznych, co stanowi kontinuum przeszłości do przyszłości. Układ instytucji ewoluuje wraz z warunkami materialnymi, aktywnością gospodarczą, przekonaniami ludzi.

Również zmiany instytucji formalnych projektowane są w celu osiągnięcia pożądanego rezultatu działań – skierowania jednostki i grup ku oczekiwany zachowaniom. Mimo więc, że oparty silnie na przeszłości, układ instytucji jest otwarty, wciąż się zmienia. Tworzą się i są tworzone nowe rozwiązania, nowe wariacje dotychczasowych, które zastępują poprzednie. Następuje modyfikacja reguł, by lepiej pasowały do osiągniętego poziomu rozwoju społeczeństwa i gospodarki.

Każdy człowiek w efekcie oceny sytuacji, w jakiej się znajduje, otoczenia, które go kształtuje, i doświadczeń buduje swój świat instytucjonalny, próbuje znaleźć swoje miejsce w gąszczu reguł. Ten ład mentalny jest wynikiem odbioru świata zewnętrznego. Może być w dużej mierze zgodny z regułami społecznymi bądź od nich odbiegać. W zależności od wielu czynników, w tym cech psychicznych jednostki (np. skłonności do oportunistu, samooceny), ludzie podejmują działania zgodnie z własnym kodeksem zasad, nie zawsze według prawa stanowionego. „Obszar instytucjonalny stanowi coś na kształt mapy pojęciowej świata, mapy wzorów postępowania [...] mapa ta pozostawia wiele do naszej własnej interpretacji, albo legendę do niej w pewnym zakresie każdy pisze sam (co nie znaczy, że dowolnie)” [Kostro 2004]. Układ instytucjonalny tworzy przestrzeń, w ramach której dokonywane są wybory kierunków działań i środki do ich realizacji. Określa tzw. warunki brzegowe (ograniczenia) wolnego wyboru [Woźniak 2009].

Czy możliwy jest ład instytucjonalny? Pojęcie ładu odnosi się w literaturze do dwóch desygnatów: „realnego, dynamicznego porządku gospodarczego oraz ekonomicznego modelu tego porządku” [Meredyk 2014]. Rzeczywistość jest ciągłą zmianą, jest żywiołem, w ramach którego działa wiele zmiennych o różnych wektorach i sile. Działania gospodarcze są efektem nakładania się na siebie wielu różnorodnych czynników. Dlatego też o ładzie można mówić jako o pewnym wzorcu, układzie odniesienia. Badanie istniejącego stanu gospodarki, realnego dla danego punktu lub odcinka czasu, powinno być dokonane w odniesieniu do tego wzorca. Podstawowym zagadnieniem podejmowanym przez instytucjonalistów w ocenie sprawności instytucji jest właśnie dryf systemowy jako odstępstwo stanu realnego od przyjętego układu odniesienia [Meredyk 2014].

Rys. 1. Istota ładu gospodarczego

Źródło: opracowanie własne.

Odnosząc kategorię ładu do zbioru instytucji, za ład instytucjonalny w ujęciu statycznym należy uznać taki stan¹ systemu instytucji, w obrębie którego instytucje działają spójnie i nie występują sprzeczności. Wydaje się jednak, że taki układ jest tylko „typem idealnym”, a nie realnym. W obrębie każdego zbioru instytucji występują tarcia. Przy odpowiednim doborze informacji można wskazać przejawy niesprawności. W badaniu sprawności instytucji modelami stanowiącymi układ odniesienia są zwykle kraje wysoko rozwinięte, tzw. dojrzałe demokracje. Analiza systemów instytucjonalnych w tych społeczeństwach może również ujawnić sprzeczności czy konflikty w działaniu instytucji. A zatem nie istnieje realny układ, który by spełniał założenia ładu instytucjonalnego w sensie doskonałym.

W danym społeczeństwie mogą działać obok siebie sprawne i niesprawne instytucje. System instytucjonalny jest swoistą mozaiką instytucji, występujących w różnych odmianach, o różnym kierunku i sile oddziaływania. Można wskazać społeczeństwa z silnymi instytucjami formalnymi i nieformalnymi, ze słabymi formalnymi i nieformalnymi, ze słabymi formalnymi i silnymi nieformalnymi oraz z silnymi formalnymi i słabymi nieformalnymi [Williamson 2009].

Należy zatem analizować ład instytucjonalny w aspekcie dynamicznym, jako proces budowy takiego systemu instytucji, który w coraz większym stopniu spełnia oczekiwania społeczne. Pożądanym byłby automatyczny mechanizm zmian, które by stale podążały ku poprawie stanu. W takim rozumieniu można zdefiniować ład instytucjonalny jako system reguł i zasad, które zabezpieczają funkcjonowanie społeczeństwa, ponieważ służą określonym, powszechnie uznawanym wartościom. Nadrzędny element tego systemu stanowią wartości, które są osią spajającą społeczeństwo. Stosownie do nich na poziomie konstytucyjnym budowane są tzw. fundamentalne zasady, do których zaliczyć można wolność, godność, sprawiedliwość, solidarność. Wyznaczają one „ducha” reguł formalnych, zapisanych w kodeksach prawnych [Ząbkowicz 2014]. Te różne aspekty i poziomy instytucji stanowią dopełniającą się całość oddziałującą na aktywność ludzi we wszelkich jej przejawach, w wymiarze: ekonomicznym, społecznym, politycznym i innych.

Poszukiwanie ładu powinno opierać się nie na analizie osiągniętych wyników gospodarczych, a raczej na znalezieniu sposobu na pomiar dopasowania elementów układu instytucjonalnego. Ład instytucjonalny jest pewną przestrzenią, w ramach której różnicowane instytucje, implikując pojawianie się bodźców, doprowadzają do osiągania akceptowanych korzyści z działań jednostek i grup. W podobny sposób J. Wilkin określił równowagę instytucjonalną. Aby mogła być osiągnięta, powinny być spełnione następujące warunki [Wilkin 2011]:

- zrównoważenie różnicowanych potrzeb członków społeczeństwa;
- skłonienie członków wspólnoty do przestrzegania zasad uznawanych za społecznie korzystne;

¹ Nie należy jednak tego stanu rozumieć jako pewnego punktu, twardego warunku, jak w sensie równowagi w modelach neoklasycznych, jest to raczej sytuacja obejmująca wiele aspektów działania instytucji.

- gwarantowanie ciągłości istnienia zasad i mechanizmów;
- zapewnienie wysokiego stopnia przewidywalności zachowań innych członków społeczeństwa.

Na wzajemne dopasowanie wszystkich elementów zbioru instytucji w społeczeństwie zwracał uwagę J. Platje. Gdy choć jeden ze składowych nie działa sprawnie, to takiego stanu nie można uznać za pożądany. Układ taki nie przyczynia się w sposób najlepszy do trwałego rozwoju² [Platje 2008]. Ważne jest, aby wszystkie subsystemy instytucjonalne współgrały ze sobą, stanowiły układ komplementarny i dzięki temu mogły być generowane korzyści synergiczne. Wydaje się, że najważniejszym przekrojem nie jest efektywność poszczególnych instytucji, lecz ich współpraca, taka relacja, której wynikiem byłyby spójne, jednoznaczne bodźce działające na ludzi. Aktywność podejmowana w gospodarce będzie realizowana wówczas w warunkach niskich kosztów transakcyjnych i względnie wysokiej przewidywalności zachowań innych jednostek.

Nasuwać się zatem pytania, czy ewolucja instytucji zawsze ma kierunek ku ładowi. I jaką rolę odgrywają główne składowe systemu: instytucje formalne i nieformalne? Czy instytucje nieformalne mogą stać się gwarantem ładu? Jak są postrzegane podstawowe wartości oraz jakie jest ich znaczenie w procesie budowy instytucji formalnych?

4. Ewolucja instytucji nieformalnych – ku ładowi?

Zmiana instytucjonalna jest nieodłącznym procesem wpisującym się w rozwój społeczeństwa i gospodarki. Jest on nieprzerwany i stanowi przejaw dopasowywania się elementów instytucjonalnych i sfery realnej. Ewolucja instytucji obejmuje powolną modyfikację norm, zasad i ograniczeń nieformalnych, które zakorzenione są najsilniej w kulturze danego społeczeństwa. Elementy stanowiące zmieniane są celowo dla osiągnięcia pożądanego, lepszego od poprzedniego, rezultatu.

Instytucje nieformalne mają charakter endogeniczny, zmieniają się powoli wraz z kulturą społeczeństwa. Ponieważ reguły formalne nie mogą objąć w pełni wszystkich aspektów życia społecznego, gospodarczego i politycznego, pojawiają się nieformalne sposoby rozwiązywania problemów [de Vaal, Ebben 2011]. Rzeczywistość jest po prostu zbyt skomplikowana, aby można było przewidzieć wszystkie sytuacje i uporządkować je w sposób sformalizowany. Zresztą nie jest to konieczne. Świetnie radzą sobie z tym rozwiązania nieformalne. Są więc niezbędnym uzupełnieniem działania instytucji formalnych.

Nieformalne składniki układu instytucjonalnego mogą być rozwiązaniami komplementarnymi bądź substytucyjnymi w stosunku do instytucji formalnych (tab. 1). W przypadku występowania sprawnych instytucji formalnych³ ich dopełnieniem

² J. Platje pisał o stopniach równowagi instytucjonalnej.

³ Takimi charakteryzują się zwykle społeczeństwa krajów wysoko rozwiniętych.

są zwykle sprawne instytucje nieformalne. Taki komplementarny układ generuje wzmocnione bodźce sprzyjające aktywności gospodarczej. Tworzy bezpieczne otoczenie działań społecznych i gospodarczych. Wydaje się, że tylko taki układ może być podstawą dynamicznego rozwoju gospodarczego. Instytucje nieformalne akceptowane przez członków społeczności zwiększają skuteczność instytucji formalnych (gdy są z nimi zgodne).

Tabela 1. Typy instytucji nieformalnych

Efekty	Efektywne instytucje formalne	Nieefektywne instytucje formalne
Zbieżne	Komplementarne	Substytucyjne
Rozbieżne	Przystosowawcze	Konkurencyjne

Źródło: [Helmke, Levitsky 2004].

Wprowadzanie nowych rozwiązań formalnych do układu instytucjonalnego nie zawsze jest w zgodzie z głębiej zakorzenionymi zasadami nieformalnymi⁴. Kiedy spodziewany efekt działania instytucji formalnych jest daleki od oczekiwanego przez społeczeństwo, pojawia się reakcja – opór przeciwko nim. I wtedy zainicjowany może być proces dostosowania instytucji nieformalnych do formalnych składników. Dzieje się tak szczególnie wówczas, gdy nowe instytucje formalne są silnie egzekwowane. Z czasem ludzie mogą się przekonać, że ich przestrzeganie przyczynia się do wzrostu korzyści społecznych.

Sprzeczność instytucji formalnych i nieformalnych zawsze rodzi konflikty. Nie sprzyja tworzeniu bezpiecznego środowiska dla działań społecznych i gospodarczych. Bodźce generowane przez instytucje nieformalne mogą wówczas osłabiać rezultat wpływu reguł formalnych na gospodarkę. Instytucje nieformalne mogą utrudniać zmiany instytucji formalnych w kierunku przynoszącym korzyści społeczne oraz mogą zmniejszać ich skuteczność, gdyż ludzie najczęściej widzą tylko efekty krótkookresowe. W przypadku występowania niesprawnych instytucji formalnych lub braku odpowiednich rozwiązań (deformacje w konstrukcji systemu prawnego) nieformalne mogą wypełniać tę lukę⁵. Na przykład w warunkach nieefektywnego systemu wymiaru sprawiedliwości, który jest niewydolny, z dużą trudnością egzekwuje prawo, grupy interesu mogą rozwiązywać powstające problemy sposobami nieformalnymi (zwykle nielegalnymi). Instytucje nieformalne konkurują wówczas z formalnymi, gdyż cele ich działań są rozbieżne. Jeśli system wymiaru sprawiedliwości nie zostanie usprawniony, wówczas taki stan może w długim okresie wpływać negatywnie na stan instytucji nieformalnych i w efekcie również na wyniki gospodarcze. Silnie działające instytucje nieformalne mogą

⁴ Przykładem jest zmiana instytucjonalna w Polsce, polegająca na „przeszczepie” instytucji formalnych z zewnątrz na grunt istniejących nieformalnych.

⁵ Działanie instytucji nieformalnych w takim przypadku może sprzyjać interesowi silniejszych grup i prowadzić do marginalizacji jednostek/grup słabszych.

generować efekty odmienne niż formalne. W wyniku tej sprzeczności sprawność działania stanowiących rozwiązań będzie coraz niższa. Nieuwzględnianie instytucji nieformalnych przy projektowaniu instytucji formalnych może zatem utrudniać egzekwowanie przepisów prawa [Sautet 2005]. Instytucje nieformalne mają duży wpływ na kształtowanie reguł formalnych, poprzez ich wspieranie lub blokowanie. Ponadto instytucje nieformalne mogą generować pewne potrzeby instytucjonalne [Leković 2011].

Druga opcja to zmiana instytucji formalnych. Utrzymujący się w długim czasie konflikt między nowo wprowadzonymi instytucjami formalnymi i istniejącymi nieformalnymi może doprowadzić do konieczności zmiany rozwiązań formalnych, które mogą zostać doprowadzone do rozkładu. Społeczeństwo może naciskać na zmianę prawa w kierunku zbieżnym z oczekiwanym, pasującym do instytucji nieformalnych.

Instytucje nieformalne modyfikują się w najdłuższym horyzoncie czasu w porównaniu ze wszystkimi pozostałymi składnikami systemu instytucjonalnego. Wymaga to bowiem ewolucji w najgłębiej zakorzenionych elementach świadomości ludzkiej. Przyjmuje się, że kultura, zwyczaje społeczne, konwencje, przekonania ludzi są najbardziej pierwotnymi rodzajami reguł wpływających na zachowania ludzi, ukształtowanymi jedynie w efekcie długookresowego doświadczenia. Od tego podsystemu instytucji powinno zacząć się budowanie całego systemu instytucjonalnego [Boettke, Coyne, Leeson 2008]. Rola nieformalnych składników systemu instytucjonalnego została podkreślona w wielu badaniach dotyczących zaufania, kapitału społecznego, etyki biznesu, ale także zjawisk korupcji, protekcji, oszustw, szarej strefy [Chavance 2008].

Instytucje nieformalne jako jądro układu instytucjonalnego stanowią o istocie układu instytucji. Instytucje formalne jako bardziej zmienne powinny być zaprojektowane tak, aby wspólnie z nieformalnymi stanowić komplementarny układ. Problem jednak w tym, że wszelkie zmiany instytucji nieformalnych mają bardzo powolny charakter. Przyspieszenie zmian jest możliwe dzięki wprowadzeniu nowych instytucji „importowanych” z innych krajów. Tylko że wówczas zdynamizowanie przebudowy systemu instytucjonalnego będzie okupione brakiem ładu i długotrwałym okresem budowy tego porządku od początku.

5. (Nie)ład instytucjonalny w Polsce

Transformacja systemowa w Polsce była zmianą, która przerwała ciągłość układu instytucjonalnego. Przyczyną tego radykalnego posunięcia był długi okres, kiedy nie następowały pożądane zmiany w instytucjach formalnych⁶. Brak spójności instytucji formalnych i nieformalnych doprowadził do buntu społecznego na niespo-

⁶ Próby reformowania systemu w latach osiemdziesiątych były nieudolne i nie doprowadziły do zmiany, która mogła wpłynąć na poprawę stanu ekonomicznego społeczeństwa.

tykaną skalę. Doprowadziło to do zmiany ustroju i do zmiany o charakterze rewolucyjnym w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Konstruowanie nowego układu instytucjonalnego nie odbyło się jednak gładko i w sposób zaplanowany we wszystkich szczegółach. Nie przewidziano wielu skutków społecznych, np. ochrony najsłabszych przed skutkami zmian czy przedsiębiorstw krajowych przed silną konkurencją ze strony rozwiniętych firm z Europy Zachodniej. W bardzo krótkim czasie wprowadzono nowe prawa i stworzono podstawy nowych organizacji, które miały stać się zrębem nowego systemu – gospodarki rynkowej. Pojawił się rozdźwięk: stare – nowe instytucje. Stare instytucje jeszcze działały, a próbowano na ich miejsce wprowadzać zupełnie nowe. Obok siebie funkcjonowały prawa poprzedniego systemu i nowego. Powstawały konflikty. Początek lat dziewięćdziesiątych to okres dychotomii w rozwoju układu instytucjonalnego. Działanie nowych instytucji ujawniało z czasem coraz więcej niedostosowań. Problemem, z którym długo sobie nie radzono, był brak akceptacji dla szybkiego pogorszenia się sytuacji ekonomicznej Polaków i utrata bezpieczeństwa ekonomicznego. Po początkowej euforii związanej z tworzeniem nowego porządku pojawił się kryzys zaufania [Gruszevska 2012].

Skala rozdźwięku między normami formalnymi i niepisаныmi społecznymi była różna w poszczególnych grupach społecznych. Wprowadzanie niektórych przepisów prawnych spotkało się z oporem społecznym, co wymuszało stopniową modyfikację reguł formalnych w kierunku skuteczniejszego zbliżenia funkcjonalności reguł [Lissowska 2008]. Wiele norm formalnych działających niezgodnie z oczekiwaniami społecznymi odrzucano, traktując je jako obce, a nieakceptowane nie mogły działać w kierunku zaplanowanym. Takie zmiany w prawie traktowano jako instrument nacisku, utożsamiano z formą wywierania presji na społeczeństwie przez władzę [Eggertsson 2006, s. 18].

Stopniowo usuwano niesprawności w konstrukcji prawa. Instytucjonalizacja postępowała coraz sprawniej, co nie oznacza, że udało się poprawić działanie systemu na tyle, aby uznać, że osiągnięty został względny porządek instytucjonalny. Nadal dostrzeganych było i jest wiele słabości zbioru instytucji. Dotyczą one [Marody, Wilkin 2002]:

- podporządkowywania instytucji publicznych realizacji partykularnych interesów;
- braku ciągłości instytucjonalnej – wiele rozpoczętych zmian nie zostało zakończonych; cezura modyfikacji reguł formalnych rzadko wykracza poza jedną kadencję władzy ustawodawczej;
- wewnętrznej niekompatybilności systemu instytucjonalnego – występowania obok siebie wielu trudno interpretowalnych przepisów, nieprzejrzystych, powielanych rozwiązań; braku skonsolidowanego prawa. Lawinowo rośnie liczba ustanawianych i nowelizowanych przepisów, stają się coraz bardziej skomplikowane, nietransparentne, mają wiele luk, niejednoznaczności, ułatwia to ich omijanie;

- stosowania wyłącznie twardego prawa – wąsko pojęty legalizm, a jednocześnie występowanie skłonności do nieprzestrzegania, „naginania” prawa, brak możliwości odwoływania się do nadrzędnych zasad postępowania; inflacja prawa.

Wydaje się też, że niezgodność elementów formalnych i nieformalnych wynika również z utrzymywania się niepożądanych postaw kształtowanych przez nieformalne składniki systemu instytucjonalnego. W polskim społeczeństwie wyłania się kryzys zaufania, będący konsekwencją niedowładu instytucji formalnych, ale mający też swoje przyczyny po stronie nieformalnych składników systemu instytucjonalnego; spowodowany jest „erozją etyki i moralności” [Mączyńska 2014]. Rozpowszechnione są postawy o charakterze oportunistycznym. Zwrócić uwagę można na: roszczeniowość w stosunku do państwa, stosunkowo niewielką skłonność do podejmowania ryzyka, „kombinowanie” jako sposób rozwiązywania problemów, niski stopień racjonalności. Wiele spośród nich to reakcja na niesprawność działania instytucji formalnych i samego państwa. W czasie transformacji następowała jednak stopniowa ewolucja instytucji nieformalnych, mająca u swoich podstaw zmianę w systemach wartości Polaków. Silnie ujawniła się ekspresyjność w zachowaniach (eksplozja przedsiębiorczości w latach dziewięćdziesiątych), wzrósł również udział wartości i postaw racjonalnych (choć w dużo mniejszym stopniu niż w krajach wysoko rozwiniętych) [Gruszevska 2012].

Tabela 2. Nieformalne zachowania Polaków według badań ankietowych (2014)

Kategoria	Wynik/skala odpowiedzi twierdzących
Korupcja	Bardzo rozpowszechniona 86%
Przekupstwo/nadużywanie władzy	Bardzo rozpowszechniona 81%
Zmowy przy zamówieniach publicznych	Bardzo rozpowszechniona 55%
Przekupstwo, znajomości to często najlepszy sposób korzystania z usług publicznych	Zgadzam się 92%
Ufam innym ludziom	22%
Prywatnym sektorem kieruje uprzywilejowany dostęp	40%

Źródło: [http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_374_en.pdf; <http://www.atlasofeuropeanvalues.eu>; http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_031_14.PDF].

Jak wynika z badań postaw Polaków (tab. 2), wielu jest przekonanych o nieprawidłowościach „na górze”, w obliczu systematycznego łamania prawa przez polityków, decydentów. Występuje relatywnie wysoki stopień przyzwolenia na wykorzystywanie prawa do swoich celów, na nieprzestrzeganie czy omijanie prawa w sytuacji, kiedy korzyści mogą być większe niż ryzyko przyłapania. Polacy są przekonani o dużej skali korupcji i nadużywania władzy. Zatrważające jest, że ponad 90% mieszkańców naszego kraju uważa, że przekupstwo i znajomości to najlepszy sposób korzystania z usług publicznych. Ciągłe utrzymuje się rozdźwięk: my (oby-

watele) – oni (rządzący). W takich warunkach nie dziwi niskie zaufanie społeczne do władzy, polityków, instytucji publicznych czy też do innych osób.

Kryzys zaufania jest ewidentnym przejawem słabości instytucji. Zmiana ku wzmocnieniu instytucji jest możliwa tylko w efekcie konsekwentnego działania państwa w kierunku zapewnienia sprawnego egzekwowania prawa, a także szeroko zakrojonych prac nad przejrzystością istniejących rozwiązań. Są to kluczowe działania, aby uzdrowić niesprawny system instytucjonalny. Tylko w takim przypadku może nastąpić odwrót niepożądanych instytucji nieformalnych (kreujących tylko korzyści prywatne). Zmiana ta będzie jednak długotrwała. Natomiast bez tego procesu niemożliwe będzie w Polsce dążenie systemu instytucjonalnego ku łaadowi.

6. Zakończenie

Instytucje nieformalne są istotnym składnikiem każdego systemu instytucji. Bez ich odpowiedniego współdziałania z pozostałymi składnikami otoczenia instytucjonalnego niemożliwe jest osiągnięcie wysokiej sprawności w oddziaływaniu na aktywność ludzi i efekty gospodarcze. Dopasowanie do siebie elementów instytucjonalnych jest niezbędnym warunkiem osiągnięcia stanu zbliżonego do ładu. Przez ład instytucjonalny rozumiano tu spójny system reguł, który umożliwia i zabezpiecza funkcjonowanie społeczeństwa, gdyż służy uznawanemu systemowi wartości. Jednak ład instytucjonalny nie jest stanem, który może być z łatwością osiągnięty, a potem utrzymany. Na to, że nie jest to proste, wskazują przykłady krajów wysoko rozwiniętych, które przyjmują się za swoiste wzorce.

Jak wynika z przeprowadzonych rozważań, instytucje nieformalne są odzwierciedleniem dominujących systemów wartości i potrzebny jest długi okres, by uległy przekształceniu. Niedopasowanie formalnych i nieformalnych instytucji wywołuje sprzeczne bodźce, które nie sprzyjają dynamicznemu rozwojowi gospodarstwu. Warto zadać pytanie o przyczyny tej niespójności instytucjonalnej w trakcie polskiej transformacji. Wprowadzenie nowych rozwiązań stanowionych może wywoływać stopniowe zmiany dostosowawcze w instytucjach nieformalnych i wówczas z upływem czasu nieformalne instytucje stają się wzmocnieniem formalnych. Jednak w obliczu niesprawnych instytucji formalnych mogą zachodzić niepożądane zmiany w instytucjach nieformalnych (nieprzestrzeganie, omijanie prawa, postawy oportunistyczne). Mogą być wykorzystywane przez jednostki i grupy do swoich celów. W obliczu takiej erozji budowa/tworzenie się ładu staje się niemożliwe (kryzys zaufania). Wydaje się, że w Polsce uwidacznia się ten drugi mechanizm. Mimo prób budowy sprawnego systemu legislacyjnego ma miejsce erozja prawa (luki, nieprzejrzystość, sprzeczności, wysoki stopień skomplikowania, brak komplementarności), która podważa zaufanie do skuteczności prawa i zwiększa skalę nieformalnych rozwiązań. W takich warunkach instytucje nieformalne nie mogą stać się gwarantem ładu instytucjonalnego.

Literatura

- Aoki M., 2001, *Toward a Comparative Institutional Analysis*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, s. 10.
- Boettke P.J., Coyne Ch.J., Leeson P.T., 2008, *Institutional stickiness and the New Development Economics*, *American Journal of Economics & Sociology*, vol. 67, iss. 2, s. 338, 340.
- Bossak J.W., 2008, *Instytucje, rynki i konkurencja we współczesnym świecie*, SGH, Warszawa, s. 25.
- Casson M.C., Della Giusta M., Kambhampati U.S., 2010, *Formal and informal institutions and development*, *World Development*, vol. 38, no. 2, s. 137.
- Chavance B., 2008, *Formal and informal institutional change: the experience of postsocialist transformation*, *The European Journal of Comparative Economics*, vol. 5, no. 1, s. 57.
- Eggertsson T., 2006, *On the survival of imperfect institutions*, *Revista de Análisis Económico*, vol. 21, no. 2.
- Gardocka A., 2005, *Kultura ekonomiczna jako instytucja*, [w:] *Teoretyczne aspekty gospodarowania*, red. D. Kopycińska, Katedra Mikroekonomii US, Szczecin, s. 235.
- Gruszevska E., 2012, *Transformacja instytucji nieformalnych w Polsce*, *Gospodarka Narodowa*, nr 3 (247), s. 61–83.
- Gruszevska E., 2013, *Instytucje a proces tworzenia kapitału w Polsce*, UwB, Białystok, s. 122–123, 304–305.
- Helmke G., Levitsky S., 2004, *Informal institutions and comparative politics: a research agenda*, *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 4, s. 726–728.
- Kostro K., 2004, *Nieformalne instytucje w życiu gospodarczym*, *Studia Ekonomiczne*, nr 1–2, s. 76.
- Leković V., 2011, *Interaction of formal and informal institutions – impact on economic success*, *Facta Universitatis*, vol. 8, no. 4, s. 365.
- Lissowska M., 2008, *Instytucje gospodarki rynkowej*, C.H. Beck, Warszawa, s. 119.
- Marody M., Wilkin J., 2002, *Meandry instytucjonalizacji: dostosowanie Polski do Unii Europejskiej, EU – monitoring*, Friedrich Bert Stiftung, MSAP, AE w Krakowie, Kraków, s. 162–164.
- Mączyńska E., 2014, *Ordoliberalizm – użyteczność w warunkach nieładu instytucjonalnego*, [w:] *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*, red. P. Pysz, A. Grabska, M. Moszyński, WN PWN, Warszawa, s. 110–111.
- Meredyk K., 2014, *Ład gospodarczy jako kategoria ekonomiczna*, [w:] *Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?*, red. P. Pysz, A. Grabska, M. Moszyński, PTE, Warszawa, s. 23–25.
- Nelson R.R., 2008, *What enables rapid economic progress: What are the needed institutions?*, *Research Policy*, vol. 37, no. 1, s. 8.
- North D.C., 2009, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, New York, s. 107.
- Ostrom E., 2008, *Institutions and the environments*, *Economic Affairs*, vol. 28, no. 3, s. 24.
- Platje J., 2007, *Bodźce i koszty transakcyjne a zmiany instytucjonalne oraz stan polskiej gospodarki w latach 1970–2000*, UO, Opole, s. 29–30.
- Platje J., 2008, *„Institutional Capital” as a factor of sustainable development – the importance of an institutional equilibrium*, *Technological and Economic Development*, vol. 14, no. 2.
- Rudolf S., 2010, *Nowa ekonomia instytucjonalna*, *Przedsiębiorstwo Przyszłości*, nr 1(2), s. 11.
- Sautet F., 2005, *The role of institutions in entrepreneurship: implications for development policy*, *Mercurus Policy Series*, Policy Premier, no. 1, s. 6.
- Soyza I. de, Jütting J., 2006, *Informal Institutions and Development: Think Local, Act Global?*, OECD Development Centre and Development, Paris, s. 3, <http://www.oecd.org/dataoecd/52/16/37790393.pdf>.

- Tkacz A., 2008, *Zmiany instytucjonalne w gospodarce: doświadczenia ukraińskie i polskie*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, zeszyt 10, s. 333.
- Vaal A. de, Ebben W., 2011, *Institutions and the relation between corruption and economic growth*, Review of Development Economics, vol. 15, no. 1, s. 110.
- Wilkin J., 2011, *Institutional Equilibrium: What Is it about and what Is its Role in the Economy?*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 208, Ekonomia, vol. 15, s. 32.
- Williamson C.R., 2009, *Informal institutions rule: institutional arrangements and economic performances*, Public Choice, vol. 139, iss. 3–4, s. 373.
- Williamson C.R., Kerekes C.B., 2011, *Securing private property: formal versus informal institutions*, Journal of Law and Economics, vol. 54, no. 3, s. 544.
- Williamson O.E., 2000, *The new institutional economics: Taking stocks, looking ahead*, Journal of Economic Literature, vol. 38, no. 3.
- Woźniak M.G., 2009, *Instytucjonalne uwarunkowania wzrostu gospodarczego i sprawiedliwych nierówności społecznych*, Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy, zeszyt 14, s. 40.
- Ząbkowicz A., 2014, *Transformacja ładu instytucjonalnego. Samoregulująca się gospodarka z perspektywy Waltera Euckena i Karla Polanyi'ego*, [w:] *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*, red. P. Pysz, A. Grabska, M. Moszyński, PWN, Warszawa, s. 40.